

ίσως, να προτιμηθεί αντί του όρου «Σκέψη» ο όρος «διανόηση», καταλληλότερος για να εκφράσει την πνευματική του δραστηριότητα· επίσης, λέξεις όπως «Πρυτανικός Λόγος», «Λαός», «Άλλη Σκέψη» κ.α., θα συμφωνούσαν περισσότερο με τη σημειολογία της ελληνικής γλώσσας αν δεν αποδίδονταν με κεφαλαίο.

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
ΑΘΗΝΑ

Burton Zwiebach, *The Common Life. Ambiguity, Agreement and the Structure of Morals*, Philadelphia: Temple University Press, 1988, σσ. XII+216.

«Εάν ούτε ο Kant ούτε ο Αριστοτέλης επιτυχάνουν, θα πρέπει να εγκαταλείψουμε την ιδέα θέσπισης ηθικών κανόνων, και να στραφούμε σε θέματα δευτερεύουσας σημασίας, όπως στην καλλιέργεια πεφωτισμένων και ανεκτικών στάσεων;» (σ. 42). Οπωσδήποτε όχι, απαντά ο καθηγητής Zwiebach στο ερώτημα που ο ίδιος θέτει και προχωρεί στη σκιαγράφηση μιας ακόμα κατασκευαστικής (constructivist) προσέγγισης του προβλήματος της θεμελίωσης των ηθικών κανόνων. Ποιοί είναι όμως οι λόγοι που καθιστούν το συγγραφέα τόσο δύσπιστο ως προς τις δυνατότητες των ορθολογικών και αρεταϊκών θεωριών; Όσον αφορά την πρώτη ομάδα θεωριών ως λόγοι αναφέρονται (σσ. 3-53): ότι οι ορθολογικές θεωρίες είναι ιδιαίτερα μονομερείς για να εξαντλήσουν την εγγενή πολυσημία των ηθικών πράξεων, ότι βασίζονται σ' ένα εξωπραγματικό πρότυπο ηθικού υποκειμένου και ακόμα ότι, σε αντίθεση με την επικρατούσα άποψη, δεν υπάρχει κάποια ουσιαστική έννοια λογικότητας που να είναι απόλυτα έγκυρη και καθολική. Από την άλλη πλευρά ούτε η έννοια της αρετής, που προβάλλεται από τη δεύτερη ομάδα θεωριών, δε μπορεί να αποτελέσει ηθικό οδηγό, γιατί οι ενάρετες πράξεις μπορούν να χαρακτηριστούν ταυτόχρονα θετικά και αρνητικά. Η αρετή δεν εμφανίζεται ποτέ αμιγής και αυτό είναι περισσότερο εμφανές στους ήρωες της μυθοπλασίας, όπως στον Don Giovanni, την περίπτωση του οποίου αναλύει ενδεικτικά ο Zwiebach (σσ. 45-49).

Αυτές όμως οι δυσκολίες δεν θα πρέπει να μας αποθαρρύνουν, γιατί με το διάλογο και την πειθώ μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποια συμφωνία σχετικά με τα αποδεκτά ηθικά ιδανικά, και με συνεχείς αναθεωρήσεις να επιτύχουμε την παράλληλη πραγμάτωσή τους. Οι ηθικοί κανόνες μπορούν να κατασκευασθούν από τα μέλη της ηθικής κοινότητας χωρίς την επέμβαση κάποιας ελίτ ή αυθεντίας. Στόχος του συγγραφέα είναι να καθορίσει το εννοιολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα συναφθούν οι «ηθικές συμφωνίες» και γι' αυτό το λόγο στο δεύτερο μέρος του βιβλίου του (σσ. 85-126) προτείνει τρεις δομικές αρχές οι οποίες περιχαρακώνουν το χώρο των ηθικών διαπραγματεύσεων και υποδεικνύουν όχι ποιά απόφαση είναι η ορθή, αλλά ποιά πρέπει να απορριφθεί ως απαράδεκτη. Οι αρχές αυτές δεν συνάγονται λογικά, ούτε είναι αναλυτικά έγκυρες (σ. 106). Δεν παράγουν τους ηθικούς κανόνες, αλλά «περιορίζουν τον ορίζοντα των κανόνων και των συμφωνιών» (σ.87) και προωθούν την ιδέα της ηθικής ως κοινού εγχειρήματος (common enterprise). Ακόμα καμία από τις αρχές αυτές δεν έχει αξιολογική προτεραιότητα, αλλά θα πρέπει να συνυπάρχουν αρμονικά και να αντιμετωπίζονται σαν

ένα ενιαίο σύνολο, πράγμα όχι ιδιαίτερα εύκολο (σσ. 123-125 και 132).

Ειδικότερα η πρώτη δομική αρχή είναι η αρχή του *πολιτισμένου βίου* (civility), σύμφωνα με την οποία οι ηθικοί κανόνες και οι συμφωνίες θα πρέπει να συμβάλλουν στην εξάλειψη της βίας, της βαρβαρότητας και της αυθαιρεσίας που διέπουν τις ανθρώπινες σχέσεις. Η δεύτερη είναι η αρχή της *ελευθερίας*, η οποία επιβάλλει τα ηθικά υποκείμενα να είναι σε θέση να επιλέξουν και να δημιουργήσουν τις απαντήσεις στα ηθικά προβλήματα που τους απασχολούν, στο βαθμό βέβαια που η ελεύθερη δράση τους δεν περιορίζει την αντίστοιχη ικανότητα των άλλων για δράση. Η τελευταία αρχή είναι αυτή της *ισότητας* που αξιώνει όλα τα ηθικά υποκείμενα να απολαμβάνουν ίσες ευκαιρίες και να διαθέτουν τις ίδιες δυνατότητες καθορισμού των όρων των συμφωνιών που θα συνάψουν. Η αρχή αυτή θεωρείται απαραίτητη από το συγγραφέα γιατί η ελεύθερη επιλογή μιας ηθικής θέσης από ένα δρώντα και η συνακόλουθη απόρριψη κάποιας άλλης, δε μπορεί να έχει καμιά βαρύτητα, εάν αναγκάστηκε να επιλέξει από ένα σύνολο θέσεων που κάποιοι άλλοι του έχουν επιβάλει. Αυτό σημαίνει ότι πριν από την έναρξη του «ηθικού» διαλόγου κανείς από τους συμμετέχοντες δε θα πρέπει να βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση.

Στο τρίτο μέρος του βιβλίου (σσ. 129-203) ο συγγραφέας επιχειρεί να διευκρινίσει το τι συνεπάγεται η κατασκευαστική προσέγγιση, στην οποία κατέληξε, για την πολιτική θεωρία και πρακτική. Αρχικά αναλύει τις δομικές αρχές σε αντιπαράθεση με άλλες διατυπώσεις των εν λόγω αρχών που συναντώνται στη σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία. Έτσι απορρίπτει την ατομικιστική αντίληψη περί ελευθερίας, επειδή δεν αποδίδει τη δέουσα σημασία στο γεγονός ότι μια «ελεύθερη» πράξη μπορεί να περιορίζει ανεπανόρθωτα τη δυνατότητα των άλλων για δράση χωρίς να τους προκαλεί άλλη βλάβη. Ακόμα διευκρινίζει ότι η ισότητα ως προς τις δυνατότητες που υποστηρίζει δε συνεπάγεται και ισότητα ως προς τα εισοδήματα. Τέλος, επισημαίνει την άμεση σχέση των δομικών αρχών με τους πολιτικούς θεσμούς. Μεταξύ των άλλων ο συγγραφέας αφιερώνει αρκετό χώρο (σσ. 185-198) στην κριτική θεώρηση των δημοκρατικών αρχών τονίζοντας ότι η αρχή της πλειοψηφίας θα πρέπει να βρίσκεται σε αρμονία με τις δομικές αρχές, που έχουν αξιολογική προτεραιότητα, και προτείνοντας συγκεκριμένα μέτρα για την εξασφάλιση της ανωτέρω αρμονίας. Το βιβλίο καταλήγει με την επίκληση να εγκαταλείψουμε το όραμα του 19ου αιώνα για μια κοινωνία που θα λειτουργεί χωρίς τριβές και περιπλοκές. Αντίθετα, θα πρέπει να ευνοήσουμε και να διατηρήσουμε την παρουσία συγκρούσεων και αντιπαραθέσεων, με την προϋπόθεση ότι θα εμφανίζονται μέσα σ' ένα προκαθορισμένο περιοριστικό πλαίσιο.

Αν τώρα ήθελε κανείς να αντιμετωπίσει κριτικά τη μελέτη του Zwiëbach θα μπορούσε να εκφράσει ορισμένες επιφυλάξεις σχετικά με το πόσο επαρκούν ορισμένα από τα επιμέρους επιχειρήματά του για να αναιρέσουν θέσεις που θεωρεί λανθασμένες. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ένα από τα επιχειρήματα εναντίον των ορθολογικών θεωριών είναι το ότι, από τη στιγμή που υπάρχουν αντικρουόμενα πρότυπα λογικότητας, θα πρέπει να επιλέξουμε το ορθό να στηριχθούμε σε κάποια ανώτερης τάξης αρχή με αποτέλεσμα να υπάρχει κίνδυνος αναγωγής σε άπειρο (σσ. 8-11). Αυτό όμως το επιχείρημα δεν θα προβλημάτιζε, κατά τη γνώμη μας, ιδιαίτερα φιλοσόφους όπως τον Dargwall, που δέχονται τη λογική θεμελίωση της ηθικής. Ο τελευταίος για παράδειγμα πρότεινε ένα συγκεκριμένο μοντέλο έλλογου δρώντος, εξήγησε τους λόγους που τον έκαναν να το επιλέξει και υπεστήριξε ότι η λογικότητα, αφενός μεν δεν χρειάζεται περαιτέρω δικαιολόγηση, αφετέρου δεν εμπεριέχει ένα στοιχείο κανονιστικότητας που

επαρκεί για να προδιαθέσει ηθικά τον εν λόγω δρώντα.¹ Είναι εμφανές ότι για να θεωρηθεί μια περίπλοκη θεωρία σαν κι' αυτή εσφαλμένη δεν επαρκεί το να δηλώσει κανείς ότι διαφωνεί με κάποια από τις βασικές αρχές της. Χρειάζεται εκτενέστερη επιχειρηματολογία, και ο Zwiabach αποφεύγει να την δώσει.

Επίσης στα αρνητικά σημεία του βιβλίου θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε την πλήρη απόρριψη της αρχικής κατάστασης του Rawls και της αφηρημένης συλλογιστικής που τη συνοδεύει, γεγονός που δημιουργεί στον Zwiabach ορισμένα προβλήματα σχετικά με το πώς θα διαπιστωθεί ότι πράγματι υπάρχει συμφωνία ως προς κάποιο ηθικό κανόνα, η οποία να έχει συναφθεί σύμφωνα με τις τρεις δομικές αρχές. Μια λύση ενδεχομένως θα ήταν να επισημάνει κανείς κοινούς σε διάφορες κοινωνίες ηθικούς κανόνες, αλλά απορρίπτεται ορθά από το συγγραφέα με το σκεπτικό ότι δεν υπάρχει καμιά εγγύηση ότι οι κανόνες αυτοί είναι αποτέλεσμα συμφωνίας που συνήφθη ελεύθερα και με ίσους όρους (σ. 102). Αντ' αυτού —ισχυρίζεται ο Zwiabach— στην προσπάθειά του κανείς να πείσει για την ορθότητα κάποιου κανόνα θα πρέπει να «επικαλεστεί την κοινή παρακαταθήκη της ανθρώπινης εμπειρίας» (σ. 103). Πώς όμως θα πρέπει να εννοήσουμε την ασαφή αυτή επίκληση; Πιστεύουμε ότι είναι κανείς αναγκασμένος να προσφύγει σ' ένα πρότυπο ηθικού δρώντα, ο οποίος θα συμφωνούσε κάτω από καθορισμένες συνθήκες με τον προτεινόμενο κανόνα. Το πρότυπο αυτό είναι εκ των πραγμάτων αφηρημένο, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι εξ ορισμού θα είναι εξιδανικευμένο και εξωπραγματικό, γιατί μπορεί να συνδυάζει τα χαρακτηριστικά ενός μέσου ανθρώπου, ο οποίος δεν διακατέχεται ούτε από την αυταπάρνηση ενός Γκάντι, ούτε από την πλεονεξία ενός Χίτλερ. Ο Zwiabach θα πρέπει να δεχτεί ότι, εφόσον η κατασκευαστική προσέγγιση θεωρεί τους ηθικούς κανόνες ως αποτέλεσμα συμφωνίας και η απόλυτη ομοφωνία είναι είτε αδύνατη είτε πλαστή, κάποιο αφηρημένο πρότυπο ηθικού δρώντα, ο οποίος θα συμφωνούσε υποθετικά, είναι απαραίτητο. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι νομοτελειακά οδηγούμαστε, όπως ενδεχομένως να συνέβη με τον Rawls, στη θέσπιση ενός ιδεατού τύπου ηθικού προσώπου, το οποίο δεν έχει τίποτα το κοινό με υπαρκτά πρόσωπα.²

Καταλήγοντας θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι παρά τις επιμέρους αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν και παρά την απουσία συζήτησης κατασκευαστικών προσεγγίσεων³ το έργο του Zwiabach δε θα πρέπει να αγνοηθεί από όσους ενδιαφέρονται για τη θεμελίωση της ηθικής, καθώς και για τη βαθύτερη συνάφεια ηθικής και πολιτικής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. *Impartial Reason*, Ithaca, Cornell University Press 1983.
2. Η Onora O'Neil επεσήμανε τη διαφορά μεταξύ αφαίρεσης και εξιδανίκευσης στην ηθική φιλοσοφία. Με την αφαίρεση αποφασίζουμε να μη λάβουμε υπόψη ορισμένα αληθή κατηγορήματα των αντικειμένων που εξετάζουμε, ενώ με την εξιδανίκευση αποδίδουμε σ' αυτά ψευδή κατηγορήματα παρακινήμενοι από κάποιο φανταστικό και ιδεατό πρότυπο. Αν και η εξιδανίκευση γίνεται συχνά πρόξενος διαστρεβλώσεων και παρανοήσεων, η αφαίρεση είναι συχνά επιβεβλημένη και θετική. Πρβλ. "Constructivism in Ethics", *Proceedings of the Aristotelian Society LXXXIX (1989)*, 4-6.
3. Α.χ. δεν υπάρχουν αναφορές στο ιδιαίτερα σημαντικό άρθρο του Thomas Scanlon "Contractarianism and Utilitarianism" στο Bernard Williams και Amartya Sen (eds.) *Utilitarianism and Beyond*, Cam-

bridge University Press 1982, 103-128. Είναι ενδιαφέρον το ότι μολονότι η κατασκευαστική προσέγγιση του Rawls είναι η μόνη που συζητείται και απορρίπτεται, σε τελική ανάλυση δεν φαίνεται να διαφέρει ιδιαίτερα από την προσέγγιση στην οποία καταλήγει ο ίδιος ο Zwiëbach. Συγκεκριμένα η περιγραφή που δίνει ο Rawls των ελεύθερων και ίσων μεταξύ τους ηθικών προσώπων φαίνεται να απηχεί τις ίδιες θέσεις που δηλώνονται με τις δομικές αρχές της ελευθερίας και της ισότητας. Βλ. John Rawls, "Kantian Constructivism in Moral Theory", *Journal of Philosophy* LXXVII (1980), 515-572.

ΔΡ ΦΙΛΗΜΩΝ ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Κ. Βουδούρη (ed.), *Ίωνική Φιλοσοφία*, "Έκδοση του Διεθνούς Κέντρου Έλληνικής Φιλοσοφίας και Πολιτισμού, Αθήνα 1990, σελ. 224.

Η μεγάλη επιτυχία του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Έλληνικής Φιλοσοφίας, που όργάνωσε η Διεθνής Έταιρεία Έλληνικής Φιλοσοφίας (ΔΕΕΦ) τον Αύγουστο του 1988 στο Πυθαγόρειο της Σάμου με θέμα την Ίωνική φιλοσοφία, επισφραγίστηκε το 1989 με την έκδοση των κύριων ανακοινώσεων του Συνεδρίου (σε γλώσσα αγγλική, γαλλική και γερμανική) στον τόμο *Ionian Philosophy* που βρήκε μεγάλη επιστημονική απήχηση. Ο πραγματικά καλαίσθητος τόμος *Ίωνική Φιλοσοφία*, που ακολούθησε το 1990, περιλαμβάνει επιστημονικές μελέτες αποκλειστικά στην έλληνική· πρόκειται για μεταφράσεις μερικῶν ἀπὸ τίς πλέον ἀξιόλογες ἀνακοινώσεις ξένων επιστημόνων καθώς και συμβολές Έλλήνων έρευνητῶν, που καλύπτουν ένα εὐρύτατο θεματικό φάσμα.

Πρώτη παρατίθεται η ανακοίνωση του Καθηγητῆ Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνῶν και προέδρου τῆς ΔΕΕΦ Κ. Βουδούρη με θέμα «Ίωνική διάνοηση και φιλοσοφία και η Έλληνική φιλοσοφία σήμερα» (σελ. 11-21), ὅπου τονίζεται η ζωτικότητα τῶν προτύπων που καθιέρωσε η ίωνική διάνοηση και η λειτουργικότητά τους και στην σημερινή εποχή, και εξάίρεται η σημασία τῆς διεξαγωγῆς του Διεθνούς Συνεδρίου για την Ίωνική φιλοσοφία.

Ακολουθοῦν 7 επιστημονικές μελέτες που πραγματεύονται θέματα τῆς ήρακλείτειας φιλοσοφίας.

Η μελέτη του Καθηγητῆ Κ. Βουδούρη «Ο Ήρακλείτος και η διαλεκτική αντίληψη για την πολιτική» (σελ. 22-44) ἐστιάζεται στην πολιτική διάσταση τῆς φιλοσοφίας του Ήρακλείτου. Δέν πρόκειται για μία ἀπλή διαπίστωση τῆς ὑπάρξεως κοινωνικοπολιτικῶν ὑποδηλώσεων στην διάνοηση του Ήφειου φιλοσόφου (κάτι που θά ἦταν ἴσως κοινοτυπία), ἀλλά για μία πλήρως συγκροτημένη θεώρηση τῆς πολιτικῆς του φιλοσοφίας, που προχωρεῖ διεισδυτικά σε πλάτος ἀλλά και σε βάθος, τοποθετώντας τὸν κοινωνικοπολιτικό προβληματισμό στο κέντρο τῆς ήρακλείτειας διάνοησης. Στην ἐν λόγω μελέτη διαγράφεται κατ' ἀρχὴν η πορεία που ἔφερε τὸν Ήρακλείτο ἀντιμέτωπο με πολιτικῆς ὑφῆς ἐρωτήματα. Ακολουθεῖ μιὰ διεξοδική διερεύνηση κεντρικῶν ὄρων του κοινωνικοπολιτικοῦ στοχασμοῦ του